

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Дмитро ГОРДІЄНКО

Віталій КЛОС

Юрій МИЦИК

Ірина ПРЕЛОВСЬКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Харків
«ФОЛІО»
2019

Апостольська проповідь і перші століття християнства в Україні

Найдавніший період в історії християнства на землях України важко простежити насамперед через брак джерел. Через це картина поширення тут християнства, формування перших парафій, виникнення перших храмів і т. д. представлена фрагментарно.

Однак є підстави вважати, що християнська віра на землях Руси-України бере початок з апостольських часів, тобто з I ст. від Різдва Христова. Дванадцять учнів Ісуса Христа, вирушаючи на проповідь, розділили між собою країни, в які вони мали нести євангельську проповідь, навертаючи поган до християнства. При цьому апостолу Андрію Первозваному випали землі Віфінії та Пропонгиди з містами Халкідон та Візантій, Фракія та Македонія, що сягали Чорного моря і Дунаю, також землі Скифії та Фесалії, Еллади та Ахайї, міста Амінс, Трапезунд, Іраклія та Амастрида. Проповідь апостола зустрічала шалений спротив поган, особливо ж поневіряння апостол зустрів у місті Синопа, де погани жорстоко кували його, але завдяки «благодаті свого Вчителя і Спасителя святий Андрій знову був здоровий і цілий від ран».

Поширюючи християнство на всьому узбережжі Чорного моря й засновуючи християнські громади, з Криму св. апостол Андрій Первозваний піднявся Дніпром на північ до місця, де пізніше виник Київ. За словами св. Нестора-літописця, тут на крутих пагорбах він поставив хрест і сказав до своїх учнів пророчі слова: «На цих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, церков багато воздвигне Бог». Це напівлегендарне оповідання міцно увійшло в церковну традицію. При цьому прикметно, що, подаючи подорож апостола в Новгородські землі, літописець нічого не говорить про місійну діяльність Андрія Первозваного. Тим самим літописець подає й культурну різницю між українськими племенами (полянами) та новгородськими словенами.

Однак не тільки апостол Андрій поширював християнство на нашій землі. До її західних кордо-

Андрій Первозваний.
Худ. Андрій Рубльов. Ікона

Апостол Андрій Первозваний встановлює хрест на горах Київських. Худ. М. П. Ломтев

Нестор-літописець.
Худ. В. Васнецов,
Володимирський собор в Києві

нів доходив очевидно і св. апостол Павло. Саме він поставив єпископом у Паннонії, яка охоплювала й Закарпаття та Пряшівщину, одного зі своїх учнів — св. Андроніка.

Андрієва легенда має неабияке значення для традиції Української Церкви. Це розумів св. Нестор-літописець, який пов'язав українське християнство з апостолом Христовим, і це добре розуміли українські православні діячі початку XVII ст., коли на Соборі 1621 р.,

відстоюючи Православну Церкву перед урядом Речі Посполитої, прямо проголошували, що «св. апостол Андрій — перший архієпископ Константинопольський, патріарх Вселенський і апостол Український; на Київських горах стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воістину Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і в ній проповідував апостол».

Природно, що на перших порах християнство поширювалось на землях південної України, що входили в орбіту політичного та культурного впливу Римської імперії, насамперед у південно-західному регіоні — нижньому Подунав'ї та в Криму. І саме Крим був основним центром християнства на наших землях. На той час у Криму мешкали різні народи: таври, скифи, греки, слов'яни та ін.

На територію Криму християнство проникало двома відособленими шляхами: через Херсонес та Боспорське царство, де раніше за все простежуються сліди нової віри на українських землях.

Активні відносини Криму, зокрема Херсонеса та Боспора, з Малою Азією сприяли поширенню християнства на півдні України. Поширенню монотейстичних ідей на Боспорі сприяли й іудейські громади, що виникли там у другій половині I ст. по Р. Х. після зруйнування Єрусалима римлянами в 70 р. та розпорошення євреїв за межі Палестини. Таким чином на Боспорі ідея єдиного Бога гуртувала навколо себе людей найрізноманітнішого етнічного та соціального походження.

У списках цих релігійних громад зустрічаються імена як грецькі та латинські, так і єврейські, перські та сармато-меотські, тим самим стверджуючи християнську істину, що «нема ані гелліна, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скифа, раба, вільного, — але все та в усьому Христос» (Кол. 3.11). І саме в боспорських синодах вперше на загал звучали розповіді про Ісуса Христа. Таким чином Боспор став першим регіоном проникнення християнства на територію України.

Історія раннього християнства в Україні пов'язана з місією діяльністю засланого в Херсонес четвертого папи римського Климента I — апостола від сімдесяти. Вважається, що саме Климента Римського згадує апостол Павло у посланні до филип'ян: «Так, благаю й тебе, товаришу вірний, допомагай тим, хто в боротьбі за Євангелію помагали мені та Климентові й іншим моїм співробітникам, яких імення записані в Книзі Життя» (Флп. 4:3). Климент походив з римської аристократичної родини, був навернений у християнство апостолами Варнавою та Петром.

За переказом, близько 91 р. Климент очолив Римську Церкву, а вже в 94 р. за активну проповідь християнства римським імператором Траяном був засланий до Херсонеса на каторжні роботи в інкерманські каменоломні. У Херсонесі він застав до двох тисяч християн, очевидно тих, хто був навернений у християнство св. Андрієм Первозваним, та їхніх нащадків. Згідно «Житія», провадячи душпастирську роботу серед християн, Климент прославився багатьма чудами, звістка про які поширилась по всьому Таврійському півострову і багато місцевих мешканців приходили до нього хреститись. За «Житієм», щодня Климент хрестив близько 500 поган і число християн невпинно зростало, так що для них було збудовано 75 церков.

Для наведення «порядку» з християнською проповіддю в Херсонесі імператор Траян направив свого посланця, який наказав стратити святого. Щоб послідовники не знайшли тіла Климента, його наказали вивезти в море, прив'язати до нього якоря і втопити в морі. Проте, як повідомляє «Житіє», за молитвами учнів та народу, море відступило і люди знайшли тіло мученика. По тому протягом семи століть (до часів імператора Никифора I) море щороку відступало на

Климент I. Мозаїка Київського Софійського собору

кілька днів даючи можливість охочим поклонитись святим мощам. При цьому відбувалось багато чуд за молитвами святого.

На початку IX ст. море перестало відступати, і лише 860 р. мощі святого Климента були віднайдені святим Кирилом, частина мощей була перенесена в церкву Св. Климента в Римі, іншу частину мощей київський князь Володимир Святий привіз у Київ, де главою святого Климента й була навернена Україна-Русь, а 1146 р. висвячено митрополитом київським і всієї Русі Климента Смолятича, про якого мова піде нижче. Окрім того, папа Климент Римський, разом з Миколаєм Мирлікійським стали й небесними покровителями середньовічного Києва. Климент є автором низки християнських творів, і попри дискусійність його авторства «Климентин», дослідники сходяться, що йому належить послання до християн Коринта, завдяки якому Климент Римський у християнській традиції вважається першим відомим церковним письменником.

Але християнство продовжувало ширитися не тільки в Криму, але й на території, яку античні автори називали «Скифією». Так, на межі I—II століть прийняли мученицьку смерть від язичників три християнина-«скифи»: Інна, Пінна і Римма.

Однак у перші століття християнство зазнавало й сильного, часто жорстокого спротиву з боку поган. Так, на початку IV ст., за правління імператора Діоклетіана, патріарх Єрусалимський Гермон послав до Херсонеса відомого проповідника Василя. Прибувши до Херсонеса, Василій звернувся до його мешканців з традиційною промовою: «Мужі громадяни, не визнавайте за богів шанованих вами богів, а радше — за бісів, що ведуть до згуби. Бо один Бог на небесах, який словом і премудрістю створив усе і всьому життю дарував Духом Святим. Отже, саме цього мусите вшановувати, йому служити і поклонятися, а не якому-небудь іншому».

Проте промова святого викликала шалену ненависть населення: «Громадяни, як почули це, зовсім не стрималися, а одразу ж взялися лаяти й бити праведника, подібно псам, і хотіли розтерзати його». Від розлюченого натовпу Василю заховався в печері Парфенон, однак від розправи херсонеситів не врятувало його і створене ним чудо. Василя прив'язали за ноги і потягли по місту, доки він не помер мученицькою смертю. Проте місцеві християни поховали тіло святого, а на місці його мученицької кончини поставили стовп із хрестом.

Через рік, дізнавшись про мученицьку смерть Василя, в Херсонес прибули три його сподвижники: єпископи Євгеній, Елпідій та Агафодор. Всі вони розділили участь свого попередника — роз'ятрений натовп побив їх камінням у 311 р. і вони також прийняли мученицький вінець. Через деякий час, за правління рівноапостольного Костянтина Великого, з Єрусалима в Херсонес прибув єпископ Еферій. На цей раз християнський проповідник був захищений імператорським едиктом, яким херсонеським християнам дозволялось вільно здійснювати свої богослужіння. Стараннями Еферія в місті був споруджений християнський храм. Після смерті Еферія на його місце в Херсонес імператор Костянтин Великий у 325 р. прислав єпископа Капітона, для захисту якого

від поган Костянтин приставив 500 воїнів. Херсонесіти зустріли проповідника холодно, вимагали від нього явлення чуда. У відповідь на таке прохання святий поклав всю надію на Бога і в святительському облаченні увійшов у розведене вогнище, з якого вийшов неушкодженим. Тоді багато невірних увірували в Бога християнського. Про це чудо було повідомлено на Першому Вселенському Соборі в Нікеї. Через деякий час святий Капітон вирушив у Константинополь, але шторм прибив корабель до гирла Дніпра, де місцеві мешканці його захопили і вбили всіх, хто був на ньому. Сім цих кримських святих було причислено до лику святих, а пам'ять їх вшановується 20 березня (за старим стилем).

Таким чином, широка християнізація населення Херсонеса датується лише VI—VII ст. і вона була пов'язана з діяльністю візантійських імператорів у Криму. В цей час відбувається й активне християнське будівництво в Херсонесі, переплановуються квартали, будуються християнські храми. Якщо в перші віки християнської ери християнство ширилося переважно серед нижніх прошарків населення України, то зі зміною державної політики, з часу правління Костянтина Великого до нової віри пристає все більше заможних громадян.

Вже в часи раннього християнства виникає п'ять єпархій на території сучасної Південної України, насамперед у Криму та в пониззі Дунаю. Дві з них — Херсонеська та Скитська були вже автокефальними! Християнство стало державною релігією у Боспорському царстві. Не випадково представників від них бачимо на перших Вселенських Соборах. Так, відомо, що на Першому Вселенському Соборі в Нікеї (325 р.) брав участь готський єпископ Теофіл, єпископ Боспору, можливо, херсонеський єпископ, а у роботі Другого Вселенського Собору (381 р.) брав участь херсонеський єпископ Евферій, у роботі двох Константино-

Ікона на честь Першого Вселенського собору (325 р.) з текстом Символу Віри

Юстиніан I. Мозаїка церкви
Сан-Вітале в Равенні

польських (448, 459) та Ефеському (449 р.) Соборах брав участь єпископ Пантікапея Евдоксій. Доля цих єпархій склалася нещасливо через «велике переселення народів». Криваві війни, викликані нападами чужинців, нищення місцевого населення, спалення міст призводять до запус­тіння цих єпархій і як наслідок — до їхньої ліквідації Константинопольським патріархом у середині V ст.

Але й прибульці пізніше чи раніше приймають християнство. Так сталося насамперед з готами. Проте, з-поміж перших християн серед готів були й римські полонені, етнічні греки та християнізоване місцеве населення, ймовірно, й предки сучасних українців. Важливе значення місії серед готів надавала і Візантійська Церква. Св. Йоанн Золотоустий посилав до скифів і готів за Дунай місіонерів, 334 р. висвятив з числа готів — хри­стиян на єпископа Ульфїлу, який навіть переклав Біблію готською мовою! Проте готи приймають не нікейський символ, а християнство в аріанській його формі.

Від готів з християнством знайомляться слов'янські племена, зокрема уличі й тиверці, що проживали в пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра й Дунаю.

Гунська навала, що прокотилася землями південної України у 375 р., зумовила й певний зворот у масовій християнізації регіону. Готи відступили на захід, де заснували свої держави в Італії (остготи) та Іспанії (вестготи). Частина готів укрилася в Криму і на Таманському півострові. Тут існувала митрополія, котрій підлягали 7 єпископій, що охоплювали територію до Волги. Готська єпархія в Криму, заснована в цей час, існувала до кінця XVIII ст.! З нею пов'язана діяльність св. Йоанна Готського (друга половина VIII ст.), в житті якого є дані про напад слов'ян на чолі з князем Бравліном на Сурож (Судак) у 800 р. Коли слов'яни хотіли захопити моці св. Стефана Сповідника, Бравлін був вражений хворобою, але охрестився і одужав. Моці святого він залишив на місці. В ці часи виникає колонія русів (русинів). Сурож став важливим осередком християнства в Криму.

Активна політика адміністрації імператора Юстиніана I у Криму з утвердження християнства сприяла наверненню нових народів. Так, уже у перший рік правління Юстиніана на бік Візантії перейшов один з ватажків гунів Грод. Він був охрещений у Константинополі і як хрещеник імперії прибув для її захисту на Боспор. Грод активно заходився запроваджувати в краї християнство, знищував золоті й срібні ідоли, які переплавляв на монети. Така політика візантійського ставленика викликала повстання місцевого населення, яке вдалося придушити лише з залученням додаткових візантійських сил, однак владу Грод утратив.

Українських земель досягла і будівельна активність Юстиніана, зокрема саме за його правління в Херсонесі починається масове будівництво храмів. За словами Євсевія Кесарійського, «Міські храми у формі базилік почали будувати у величезній для того часу кількості: майже кожен квартал міста одержав базиліку, деякі з них виділялися розмірами і розписом». Тоді ж споруджується і головний храм середньовічного Херсонеса, т. зв. Уварівська базиліка, у баптистерії якої був охрещений великий київський князь Володимир. Окрім Херсонеса, базиліки VI ст. виявлені в таких поселеннях, як Ескі-Кермен, Мангуп та Боспор. Перед тим місцем відправлення християнського культу були, як правило, античні склепи, що розташовувалися за межами міста. Таким чином, християнізація Криму та Південної України загалом розтяглася на кілька століть і фактично була завершена лише на кінець IX ст., коли християнство починає активно проникати на землі Середнього Придніпров'я.

У Криму ж міцно ствердилося християнство, продовжували діяти християнські єпархії. Однак і в цей час Херсонес залишається «візантійським Сибіром», в який засилали, зокрема, за прихильність до різних єретичних течій. Жертвою цієї боротьби став римський папа св. Мартин I (649—654), якого за відмову прийняти єресі монофелітства імператор Констант II заслав у Крим, де тоді лютував голод. У Криму Мартин I помер і був похований, але пізніше його мощі перевезли до Риму. В одному з листів до своїх прихильників папа скаржиться, що «ті, хто проживає в цій стороні, всі є поганями... вони зовсім не мають жодної людяності». Проте така оцінка заслання видається явним перебільшенням.

З III ст. християнство активно поширюється й у римській провінції Мезія, до складу якої входила Південна Бессарабія та частина Покуття. Тут утворилось дві єпархії на чолі з архієпископами у м. Томи (Констанца) та Марціанополі (Преслав).

Саме з цих античних центрів Південної України, як греко-римських, так і готських, і проникало християнство на територію Середньої Наддніпряниці. У пам'ятках так званої Черняхівської культури знаходять і предмети християнського культу, насамперед натільні хрестики. Навіть, якщо припустити, що вони належали полоненим християнам, це засвідчує ширення й серед черняхівських племен християнських ідей. З українських племен, які згадуються в літопису, першими з новою релігією познайомилися племена тиверців і уличів, що заселяли південно-західні райони України, межиріччя Дніпра, Південного Бугу, Дунаю та Дністра. Проте археологічний матеріал демонструє й тісні торговельні контакти полян та сіверян з Чорноморським регіоном. По торгових шляхах насамперед і проникало християнство в середовище цих племен через купців, грецьких і місцевих українських (русинських).

Зміст

Вступ.....	3
Апостольська проповідь і перші століття християнства в Україні	5
Ширення християнства серед слов'янських племен	12
Володимир Святий та остаточне хрещення України-Русі	18
Розбудова Церкви	22
Розвиток чернечого життя.....	29
Занепад Київської держави і стан Церкви	32
Церква у XIV—XV ст.	36
Флорентійська унія й відколення московської церкви	38
Митрополит Мисаїл (1474—1480)	41
Митрополит Йона I Глезна (1492—1494)	42
Митрополит Макарій (1494—1497)	42
Митрополит Йосиф I Болгаринович (1498—1501)	43
Митрополит Йона II (1503—1507)	44
Митрополит Йосиф II Солтан (1507—1521)	44
Митрополит Макарій II (1534—1556)	48
Від Флорентійської до Берестейської унії	46
Митрополит Йосиф III Русин (1522—1534)	47
Православна Церква у боротьбі за свою ієрархію	55
Митрополит Йов Борецький (1620—1631)	56
Митрополит Ісайя Борисович-Копинський (1631—1633)	59
Православна Церква у XVII столітті.	61
Св. Петро Могила та його епоха	61
Митрополит Сильвестр Косов (1647—1657)	65
Митрополит Діонісій Балабан (1658—1663)	68
Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський (1663—1675)	72
Анексія Київської митрополії Московською патріархією	78
Київський митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський (1685—1690)	78
Київська митрополія у складі Московського патріархату	84
Українська Православна Церква в XIX — на початку XX ст.	93
Ліквідація унії.....	104
Українська Православна Церква у XX ст.	107
УПЦ часів українських визвольних змагань (1917—1921 рр.)	107

Висвята єпископату УАПЦ.	112
Церква в міжвоєнний період.	112
Ситуація на українських землях під владою Польщі.	117
Українська Православна Церква в роки Другої світової війни.	121
Православна Церква в Україні після Другої світової війни.	126
Організація українського церковного життя на еміграції у США, Канаді і Західній Європі (1945—1990).	129
Українська Православна Церква у ХХІ ст.	131
На шляху до автокефалії УПЦ.	131
Омріяна автокефалія УПЦ звершилася!.	137
Додатки.	141
Додаток 1	
Київські митрополити і всієї Русі.	142
Митрополити Київські, Галицькі і всієї Русі.	143
Екзархи Константинопольського трону.	143
Митрополити Київські, Галицькі і всієї Малої Русі.	143
Митрополити Київські і Галицькі (з 1767 р.)	144
Патріархи і митрополити Київські (УАПЦ).	144
Патріархи Київські і всієї Русі-України УПЦ Київського патріархату.	145
Додаток 2	
Вибрані біографії видатних київських митрополитів ХVІІІ—ХХІ ст.	146
Київський митрополит Варлаам Ясинський (1690—1707).	146
Київський митрополит Йоасаф Кроковський (1707—1718).	151
Київський митрополит (архієпископ) Варлаам Ванатович (1722—1730).	155
Митрополит Рафаїл Заборовський (1731—1747).	160
Митрополит Тимофій Щербацький (1748—1757).	164
Митрополит Арсеній Могилянський (1757—1770).	168
Митрополит Гавриїл Кременецький (1770—1783).	171
Митрополит Самуїл Миславський (1783—1796).	174
Митрополит Ієрофей Малицький (1796—1799).	177
Митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні (1799—1803).	179
Митрополит Серапіон (Александровський) (1803—1822).	180
Митрополит Євгеній (Болховітінов) (1822—1837).	181
Митрополит Філарет (Амфітеатров) (1837—1857).	184
Митрополит Ісидор (Нікольський) (1858—1860).	186
Митрополит Арсеній (Москвін) (1860—1876).	187
Митрополит Філофей (Успенський) (1876—1882).	189
Митрополит Платон (Городецький) (1882—1891).	190
Митрополит Іоанікій (Руднев) (1891—1900).	192

Митрополит Феогност (Лебедев) (1900—1903)	193
Митрополит Флавіан (Городецький) (1903—1915)	193
Митрополит Володимир (Богоявленський) (1915—1918)	194
Митрополит Антоній (Храповицький) 1918—1919)	194
Митрополити Української Автокефальної Православної Церкви.....	195
Митрополит Василь Липківський (1921—1927)	195
Митрополит УАПЦ Микола Борецький (1927—1930)	198
Митрополит УАПЦ-УПЦ Іван Павловський (1930—1937)	200
Митрополит Київський і всієї України УАПЦ Макарій (Малетич)	202
Патріархи Української Православної Церкви Київського Патріархату.....	203
Патріарх Мстислав (1992—1993)	203
Патріарх Володимир (1993—1995)	204
Патріарх Філарет (з 1995)	206
Митрополити Київські і всієї України ПЦУ.....	210
Митрополит Епіфаній (з 2018 р.)	210
Додаток 3	
Коротка історія проголошення та визнання автокефалій Православних Церков нового та новітнього часу.....	212
Документи	
№ 1 I—XI ст. — Уривки з «Повісті временних літ» (Початкового літопису)	214
№ 2 1147 р. — Уривок з Київського літопису	215
№ 3 Перша чверть XVI ст. — Уривки з мемуарів австрійського посла до Московської держави Сигізмунда Герберштейна	215
№ 4 20-ті рр. XVII ст. — Уривки з Густинського літопису	215
№ 5 Перша третина XVI ст. — Уривок з книги Шимона Старовольського «Польща або опис становища Королівства Польського» (Кельн, 1632)	216
№ 6 Середина XVII ст. — Уривки з мемуарів арабського мандрівника Павла Алепського (Халебського)	217
№ 7 1921, жовтня 23. — Київ. — Звернення до вірних Всеукраїнського Православного Церковного Собору і митрополита Василя Липківського	219
№ 8 1921, вересня 9. — Київ. — Лист голови ВПЦР Михайла Мороза до Леоніда (Окропирідзе), Католикоса-Патріарха всієї Грузії, про сприяння у висвяченні єпископів для Української Церкви	221
№ 9 1922, березня 19. — Москва. — Уривки з таємного листа В. І. Леніна до В. М. Молотова	226

№ 10 1922, червня 14. — Стаття в лондонській газеті «Times»	227
№ 11 1924, березня 12. — Заява о. Сави Духа до Старокостянтинівського райвиконкому про зняття сану	228
№ 12 1927, лютого 20—26. — З щотижневого звіту Секретного відділу ГПУ	229
№ 13 1990, червня 4. — Баун-Брук (США) . — Звернення митрополита Мстислава (Скрипника) до Президії Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ	231
№ 14 1990, червня 5—6. — Київ. — Звернення до Українських Братніх Православних Церков	233
№ 15 1992, травня 30. — Лист київського митрополита Філарета до Вселенського патріарха Варфоломія	234
№ 16 1992, червня 10. — Лист київського митрополита Філарета до Вселенського патріарха Варфоломія	235
№ 17 2018, жовтня 11. — Константинополь (Стамбул) . — Постанова синоду Вселенського (Константинопольського) Патріархату	235
№ 18 2018, жовтня 12. — Київ. — Заява Прес-центру УПЦ Київського Патріархату	236